

OD »VESTFALSKEGA SLOVENCA« DO »GASTARBAJTERJA«

ROLF WÖRSDÖRFER (1953) je zasebni docent na Tehnični univerzi v Darmstadtu in raziskovalec ter znanstveni svetnik Leibnizovega Inštituta za raziskovanje vzhodne in jugovzhodne Evrope v Regensburgu, predava tudi na univerzah v Baslu, Bernu, Göttingenu, Luzernu in Zürichu. Je član več združenj, v Sloveniji mednarodnega uredniškega sveta revije *Borec*. Področja njegovih vedno zelo obsežnih raziskav zajemajo zgodovino južne in jugovzhodne Evrope, prvo svetovno vojno, nacionalizem, družbeno in ekonomsko zgodovino migracij. Iz njegovega opusa izpostavljam študiji *Krisenherd Adria 1915–1955: Konstruktion und Artikulation des Nationalen im italienisch-jugoslawischen Grenzraum* (Brill, Ferdinand Schöningh, 2004) ter *Isonzo 1915/17: Völkerschlachten am Gebirgsfluss* (Brill, Ferdinand Schöningh, 2022).

Rolf Wörsdörfer

Od »vestfalskega Slovenca« do
»gastarbajterja«

Migracije Slovencev v Nemčijo
v 19. in 20. stoletju

Prevedel Alfred Leskovec

SOPHIA
Ljubljana 2024

Rolf Wörsdörfer

Od »vestfalskega Slovenca« do »gastarbajterja«:

Migracije Slovencev v Nemčijo v 19. in 20. stoletju

Izvirnik: *Vom »Westfälischen Slowenen« zum »Gastarbeiter«:*

Slowerische Deutschland-Migrationen im 19. und 20. Jahrhundert,

iz zbirke *Studien zur historischen Migrationsforschung (SHM),*

Paderborn: Brill/Ferdinand Schöningh, 2017

© Brill, vse pravice pridržane.

Slovenska izdaja po dogovoru z založbo Brill: Založba Sophia, 2024.

CIP – Kataložni zapis o publikaciji

Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

314.151.3-054.72(430=163.6)"18/19"

331.556.44(430=163.6)"18/19"

WÖRSDÖRFER, Rolf

Od »vestfalskega Slovenca« do »gastarbajterja«: migracije Slovencev v Nemčijo v 19. in 20. stoletju / Rolf Wörsdörfer ; prevedel Alfred Leskovec. – Ljubljana: Sophia, 2024. – (Zbirka Naprej!, ISSN 2385-880X)

Prevod dela: Vom »Westfälischen Slowenen« zum »Gastarbeiter«

ISBN 978-961-7003-97-0

COBISS.SI-ID 230854147

Vsebina

Predgovor xi

Predgovor k slovenski izdaji xvii

- 1 Obiska iz Slovenije (1899 in 1972) 1
Obiskovalca: Janez Evangelist Krek in Stane Kavčič · Primerjava avstrijskih in jugoslovanskih, porenjsko-vestfalskih in bavarskih kontekstov
- 2 Rudniki, železnica in migranti: Temelji sistema 25
Agrarna kriza, dedno pravo, migracija: Podeželska Slovenija · Zasavje: Slovenski »črni revir« · Delavski boji in migracija v »Vestfalijo«: Kronika (1882–1906) · Gradnja železnice in množična migracija · »Akvizicija delavcev« – akviziterji iz porurskega revirja
- 3 Prihod: Priložnosti in tveganja 81
Kdo se je priseljeval? Vidiki fluktuacije · Delavke, služkinje, gostiteljice · Stalna naselitev v Spodnjem Porenju · Slovenci kot »nadležni tujci« · Spreminjanje Slovencev v Nemce · Slovenci, Avstrijci, Jugoslovani: Številke in geografska žarišča
- 4 Sociabilnost: Razmah in kriza društev (1899–1932) 145
Temelji društvenih dejavnosti · Društva med »domovino« in migracijskim ciljem · Socialni nadzor: Problem mešanih zakonov · Kulturni izzivi in medsebojna pomoč · Veroizpoved in narod · Duhovni vodja, upravni odbor, članstvo · Slovenski in porenjsko-vestfalski konteksti

- 5 Kulturna praksa ter društva in njihove dejavnosti 195
Konkordat in tujska društva · »Po domače« – društveno življenje v tridesetih letih 20. stoletja · Rožnovenske bratovščine · Zastave, šerpe, naglavne rute – slovenska praznovanja · »Glasba je bila adut« – zbori in ansambli · »Novačenje mladine« – orlovski telovadci in nogomet · Pouk, raba jezika in potovanja
- 6 Čas skrajnosti: Samobitnost, instrumentalizacija, represija 243
Jugoslovanski nacionalizem · Socialistično delavsko gibanje · Še enkrat Avstrija: »Ljudska zveza« in »interesna skupnost« · Razpustitev slovenskih društev v Porurju · Porurski Slovenci in nacistični režim – denacifikacijska dokumentacija
- 7 Novi začetki: Po letu 1945 291
Med naturalizacijo in repatriacijo · Vračanje: »To ni več Slovenija ...« · Politični azil v povojnem obdobju · Azilni postopki in naturalizacije · Zakonito in nezakonito zaposlovanje v šestdesetih letih
- 8 Slovenci v Auto Unionu in Audiju NSU 337
Odhod in ciljni kraj · Razpoložljivost delovne sile · Okrepitev slovenske navzočnosti · Delo v Audiju · Ženske: »S sedemnajstimi sem šla v Nemčijo« · Sindikalno zastopstvo, delavski boji in mednarodni stiki
- 9 Bivanje v Ingolstadt 377
Začetki: Esplanada, Paradeplatz, Auto-Union-Straße · Domovi v Ewald-Kluge-Straße · Fluktuacija in socialni problemi v domovih · Družine in zasebna stanovanja · Šole in pouk v materinščini
- 10 Društva, pobrateni mesti in povratna migracija 405
Protagonisti društvenega življenja · Klub Jugoslovanov · Pobuda od spodaj · Slovenska društva – Lastovka · »Dedek Mraz« ali »Miklavž«? – Lastovka proti Slovenski katoliški župniji · Pobrateni mesti Ingolstadt in Murska Sobota · »Ah, še malo ostanem ...« – razmišljanja o dolžini bivanja v tujini · »Malo tu, malo tam doli« – vikendski vozači in remigracija

11 Ugotovitve 459

Seznam okrajšav 477

Viri in literatura 481

Imensko kazalo 513

Kurent je pogledal vso procesijo od začetka do konca; videl je starce in otroke, fante in dekleta; in na vseh obrazih je bilo napisano: »Le od tod, le iz ječe, pa kamorkoli!«

»V Ameriko!« je rekel starec.

»Na Nemško!« je rekel fant.

»Kamorkoli!« je reklo dekle.

IVAN CANKAR, *Kurent*, 56.

Tamkaj v Vestfaliji so nam izginili – več ne doseže jih naše oko.

OTON ŽUPANČIČ, *Duma*, 186.

Predgovor

Vse od prvih razprav o raziskovalnem projektu z naslovom *Od »vestfalskega Slovenca« do »gastarbajterja«: Primerjalna kulturna zgodovina slovenskih migracij v Nemčijo v 19. in 20. stoletju (1880–1973)*, ki so potekale v Darmstadt, Ljubljani, Bochumu in Osnabrücku, se je izrisovala umestitev te teme v mejno območje med raziskovanjem migracij in raziskovanjem nacionalizma. Pri tem sta bili pomembni izhodišči zgodovina delavstva in zgodovina (migrantskega) katolištva. Knjiga se v marsičem opira tudi na razmišljanja v moji študiji *Jadransko krizno žarišče (Krisenherd Adria)*, ki vsebuje poglavja o zgodovini migracij in še posebno o tako kompleksni temi, kot so prisilne migracije. Še zlasti pa so na moje raziskovanje položaja slovenskih rudarjev v Porurju in slovenskih delavcev v avtomobilskih tovarnah na Bavarskem vplivale problematika prisilne asimilacije in raznarodovalne kampanje.

S Slovenci v Porurju sem se srečal nekako po ovinku, šele ob ukvarjanju z mejnim območjem med Italijo in Jugoslavijo, kajti na slovenske izseljence v Vestfaliji sem prvič naletel v sklopu raziskav, povezanih z mojo knjigo *Jadransko krizno žarišče*, in sicer v arhivu Zveznega ministrstva za zunanje zadeve (ki je tedaj imelo sedež v Bonnu). V tej zvezi naj kot posebnost omenim, da je za zaključek mojih prvih razmišljanj zadostovalo že zgolj nekaj telefonskih pogovorov in izmenjanih pisem s porurskimi mestnimi in župnijskimi arhivi. Na tej točki bi bilo vsako nadaljnje delovanje brez najpomembnejšega stika na slovenski strani tako rekoč nepredstavljivo. Dr. Marjan Drnovšek, sodelavec Inštituta za slovensko izseljenstvo in migracije pri Znanstvenoraziskovalnem centru Slovenske akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani in tedanji urednik časopisa *Dve domovini – Two Homelands*, me je spodbudil k nadaljevanju tega projekta.

Dr. Drnovšku se še posebno zahvaljujem za spoznanje, zakaj ni bil po izidu knjige Ericha Wernerja z naslovom *Die Eingliederung von ausländischen*

Arbeitern und ihr sozialer Aufstieg, dargestellt an der slowenischen Volksgruppe im Ruhrgebiet, ki je v Zvezni republiki Nemčiji izšla leta 1958, v slovenskem prevodu z naslovom *Slovenci v Porurju* pa leta 1985, nihče več pripravljen in sposoben, da bi se intenzivneje ukvarjal s slovenskimi migracijami v Nemčijo v času cesarstva, weimarske republike in južnoslovanske kraljevine – vrzel za obdobje med obema svetovnima vojnama je leta 2012 v dobršni meri zapolnil že sam Marjan Drnovšek.

Povsem nepreverjeno tezo, da so se Slovenci praviloma zelo hitro vključevali v nemško okolje in bili brez težav kos zahtevam, povezanim z njihovo asimilacijo in integracijo, so tako rekoč vnaprej potrjevale številke Zveznega statističnega urada. Za ta urad s sedežem v Wiesbadnu je leta 2003 veljalo za neizpodbitno dejstvo, da se slovenski priseljenci med vsemi tujejezičnimi migrantskimi skupinami še najbolj nagibajo k trajni vključitvi v ciljno nemško družbo.¹

Trajno vključevanje oziroma trajno priseljevanje se je v preteklosti pogosto izenačevalo s popolno asimilacijo. Kot ugotavlja Marjan Drnovšek, se zato rojaki, ki se izseljujejo v Nemčijo, v očeh domače znanosti skrčijo na vse prej kot zanimiv predmet preučevanja. Veliko zanimivejše je namreč bilo ukvarjanje s sonarodnjaki v ZDA in Argentini, ki so postali polnopravni državljani svojih ciljnih držav, odlično govorili angleški ali španski jezik, hkrati pa ohranjali svojo »slovensko identiteto«, ki je med drugim zagotavljala, da je še tudi tretja ali četrta priseljska generacija govorila slovenski materni jezik.²

Ta hvalnica, ki jo številni kolegi in kolegice naslavljajo na Slovence onstran Atlantika, je že precej stara: ko je duhovnik Janez Kalan leta 1920 obiskal izseljenske kolonije v severozahodni Evropi ter v Severni in Južni Ameriki, je opazil, da mnogo otrok v Porurju ne govori več slovensko, medtem ko naj bi »ameriški« ali »argentinski« Slovenci veliko bolj skrbeli, da se njihovo potomstvo uči maternega jezika.

Projekt in z njim povezana dela ne bi napredovali brez spodbude prof. dr. Klausa J. Badeja k razvijanju tovrstnega slovensko-nemškega sodelovanja. Prof. dr. Christof Dipper, ki je vodil habilitacijski projekt, je podprl prošnjo za subvencijo Fundacije Gerde Henkel in ta jo je jeseni leta 2004 odobrila. Do

-
- 1 Slovenci naj bi v Nemčiji bivali v povprečju že 25,5 leta, sledijo jim Španci s povprečno dolžino 24,3 leta in Avstrijci z 22,7 leta. »Ausländeranteil in Deutschland unverändert: Slowenen am längsten im Land« [Nespremenjeni delež tujega prebivalstva v Nemčiji: Slovenci so najdlje v Nemčiji], <http://www.aufenthaltstitel.de/stichwort/ausländeranteil.html>.
 - 2 Repič, »Po sledovih korenin«; Klemenčič, *Slovenes of Cleveland*; Drnovšek in Wörsdörfer, »Transnationale Migrationen in der Hochmoderne«.

leta 2007 je bil zaključen pretežni del arhivskega dela in intervjujev v Porurju, Koblenzu, Berlinu, Münchnu in Ljubljani, vendar na koncu predora še vedno ni bilo videti luči. Nato se je iztekla štipendija, ki jo je odobrila fundacija, in tako je bilo pred mano težavno obdobje hkratnega učiteljevanja v Baslu, Bernu, Darmstadtu, Göttingenu, Luzernu in Zürichu ter pisanja znanstvenih in publicističnih prispevkov, vse dokler se ni jeseni leta 2014 v Stalni mešani slovensko-bavarski komisiji našel nov donator in zagotovil sredstva za dokončanje raziskav, povezanih z bavarskim in ingolstatskim območjem. Raziskovanje so torej podprle vse vpletene »strani«, pri čemer je levji delež prispevala Fundacija Gerde Henkel s sedežem v Düsseldorfu, kjer je bil v medvojnem času tudi jugoslovanski konzulat, pristojen za porurske Slovence. Za prijazno podporo in potrpežljivost se zahvaljujem gospe dr. Angeli Kühnen.

Kot sem omenil, se je podpora pridružila tudi slovensko-bavarska komisija. Tu se želim še posebno zahvaliti gospodu Jožefu Kečku, generalnemu konzulu Republike Slovenije v Münchnu, in prof. dr. Ulfu Brunnbauerju z Inštituta za vzhodno- in jugovzhodnoevropske študije (Institut für Ost- und Südosteuropaforschung, IOS) v Regensburgu, ki me je sprejel med svoje sodelavce. Prof. Brunnbauer se je oktobra 2015 skupaj z ministrom Gorazdom Žmavcem, vodjem Urada Vlade Republike Slovenije za Slovence v zamejstvu in po svetu, udeležil predstavitve bavarskega dela projekta, ki je potekala na IOS v Regensburgu.

Slovenska stran je projekt med drugim spremljala in podpirala s štipendijami, ki so mi omogočile večkratno udeležbo na seminarju slovenskega jezika, literature in kulture (SSJLK) ter zaključni obisk v ljubljanskem arhivu. Zahvaljujem se tudi lektorici in lektorjem SSJLK pod vodstvom prof. dr. Hotimirja Tivadarja; na temo »jezik« se zahvaljujem Nataliji Robnik, Silvi Regalbuto in Kristini Güntsch, ki so mi pomagale pri sobotnem popoldanskem »pouku« v Slovenskem kulturno-prosvetnem društvu Sava, kjer sem lahko nadgrajeval vse, česar sem se naučil v Ljubljani.

Nepogrešljivo je bilo, ne nazadnje, tudi sodelovanje z Inštitutom za slovensko izseljenstvo in migracije v Ljubljani; za dragocene uvide in spoznanja se zahvaljujem še posebno dr. Marjanu Drnovšku in dr. Marini Lukšič-Hacin. V zaključni fazi del pa je bil pomemben sogovornik, ki je bil vselej pripravljen pomagati, še zlasti dr. Aleksej Kalc, hvaležen pa sem tudi prof. dr. Otu Lutharju, direktorju Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti, ki mi je pomagal pri razširjanju znanja o območju, iz katerega so prihajali številni »ingolstatski Slovenci«, namreč o Prekmurju na mejnem območju z Avstrijo in Madžarsko. Znanstvenoraziskovalni center je

med mojim zadnjim bivanjem v Ljubljani poskrbel tudi za mojo namestitve v Domu podiplomcev.

S slikovnim gradivom in zemljevidi so na pomoč priskočili Rudarski arhiv iz Bochuma in Arhiv Sindikata kovinske industrije (IG-Metall), duisburški in ingolstatski mestni arhiv, celovška Mohorjeva založba in arhiv Slovenske izseljenske matice v Ljubljani.

Prav tako se zahvaljujem neštetim arhivarjem, zgodovinarjem in bibliotekarkam iz celotnega porurskega, srednjebavarskega, kranjskega in štajerskega območja, vključno s tistimi iz mest, kot so Berlin, Dunaj, Düsseldorf, Gradec, Koblenz, Ljubljana in München, ki samo deloma ležijo ob migracijskih poteh. Izmed vseh njih, kot njihove predstavnike, naj omenim dr. Jensa Adamskega in dr. Valentino Mario Stefanski z Inštituta za socialna gibanja v Bochumu, dr. Susanne Peters-Schildgen z Zgornješlezijskega inštituta v Ratingenu, dr. Michaela Kantherja iz Mestnega arhiva v Duisburgu, patra Ludgerja Horstkötterja iz opatije sv. Janeza v Hambornu v Duisburgu, Hansa Querengässerja z Ljudske visoke šole v Duisburgu, dr. Reinerja Weichelta in dr. Otta Dickaua iz Mestnega arhiva v Gladbecku oziroma Oberhausnu, dr. Andreo Hänger iz Zveznega arhiva v Koblenzu, dr. Gabriele Unververth iz Vestfalskega gospodarskega arhiva v Dortmundu, dr. Raymonda Bartscha iz Arhiva zvezne dežele Severno Porenje - Vestfalija v Duisburgu, monsinjorja Janeza Puclja iz Slovenske katoliške župnije v Münchnu, privatnega docenta dr. Christiana Promitzerja z Univerze v Gradcu. Posebno se zahvaljujem intervjuvancem in med njimi še zlasti Karlu Breznikarju, Hansu in Dorothei Cesko, Anni Opolony in Helene Schuster v Porurju ter Fritzju Böhmu, Slavku Cafuti, Stanislavu Gajšku, Olgi Kerčmar, Ladislavi Kokalj, Lidiji Kranjčan, Mariji Schmid in Petru Schnellu v Ingolstadt. V dveh primerih so morali za izmenjavo najpomembnejših informacij zadostovati kar telefonski pogovori, za kar se zahvaljujem Zvonetu Kokalju in Ludwigu Urchu.

Predavanja o različnih vidikih te teme sem večkrat imel v sklopu nadaljevalnega seminarja Inštituta za zgodovino Tehniške univerze v Darmstadtu (pod vodstvom prof. dr. Christofa Dipperja, prof. dr. Dieterja Schotta, prof. dr. Michaela Harda in prof. dr. Jensa Iva Engelsa), v sklopu kolokvija Inštituta za socialna gibanja v Bochumu (prof. dr. Klaus Tenfelde, prof. dr. Stefan Berger, prof. dr. Jürgen Mittag) in na Inštitutu za raziskovanje migracij in medkulturne študije (IMIS) v Osnabrücku (prof. dr. Jochen Oltmer) ter po enkrat na Nemškem zgodovinskem inštitutu v Washingtonu (prof. dr. Marcus Gräser), v sklopu nadaljevalnega seminarja Inštituta za zgodovino Univerze v Trierju (prof. dr. Lutz Raphael), na posvetovanju o Maxu Diamantu v organizaciji

Fundacije Friedricha Eberta v Bonnu (dr. Johannes Platz), na inštitutih za vzhodnoevropsko zgodovino v Baslu (prof. dr. Heiko Haumann, privatni docent dr. Erik Petry, prof. dr. Benjamin Schenk), Mainzu (prof. dr. Jan Kusber, prof. dr. Hans-Christian Maner), Gießnu (prof. dr. Thomas Bohn), v Slovenski čitalnici Univerze v Regensburgu (dr. Sabine Rutar) in na Inštitutu za Vzhodno Evropo Svobodne univerze v Berlinu (prof. dr. Holm Sundhaussen).

Za pozorno prebiranje posameznih delov rokopisa knjige se zahvaljujem Johannesu Burgardu, dr. Jörnu Happlu, dr. Detlevu Maresu, dr. Jenny Pleinen, Kurtu in Heinerju Schneiderju, privatnemu docentu dr. Thomasu Schlemmerju, dr. Michaelu Schubertu in Ursuli Stoll. Heinerju Schneiderju se poleg tega zahvaljujem tudi za izdelavo preglednic.

Prof. dr. Klausu J. Badeju in prof. dr. Jochenu Oltmerju se zahvaljujem za uvrstitev mojega dela v zbirko Študije za raziskovanje zgodovine migracij, pri čemer se Jochenu Oltmerju zahvaljujem tudi za potrpežljivo in natančno obravnavo rokopisa vse do njegovega tiskanja. Ne nazadnje pa bi se rad od vsega srca zahvalil tudi Jutti Tiemeyer in Kristini Jäger iz uredništva IMIS v Osnabrücku za premnoge ure, ki sta jih preživel z mojim besedilom.

Odgovornost za vse morebitne napake in pomanjkljivosti je zgolj in samo moja.

Med žalostnimi dogodki, ki so se pripetili med nastajanjem tega dela, naj omenim smrt Holma Sundhaussna in Klause Tenfeldeja. Klaus Tenfelde je enega izmed najinih prvih pogovorov o projektu na bochumskem Inštitutu za socialna gibanja začel z besedami: »'Vestfalski Slovenci', to ime se mi dopade!«

Medtem so umrli tudi vestfalski Slovenci druge generacije, ki so mi med letoma 2005 in 2007 pomagali razumeti življenje svojih staršev v rudarskih naseljih v Spodnjem Porenju in v Vest Recklinghausnu. Za zaključek naj se spomnim še Fritza Böhma, dolgoletnega predsednika Audijevega sveta delavcev v Ingolstadtu, ki je bil nenehno v stiku s slovenskim delom tovarniškega kolektiva, v katerem je v zadevah sindikalnega boja videl nekakšno »predstražo«.

ROLF WÖRSDÖRFER

Frankfurt ob Majni, junij 2016

Predgovor k slovenski izdaji

Ko je ta knjiga pred dobrimi osmimi leti izšla kot 33. zvezek zbirke Spisi o raziskovanju zgodovine migracij (Schriften zur Historischen Migrationsforschung – SHM) pod uredništvom Klausa Badeja in Jochena Oltmerja, je bila tema migracij prisotna prav povsod okoli nas. Tako imenovana »begunska kriza« poleti 2024 je privedla do izkrivljanja migracijske tematike, ki ga je mogoče še vse do danes zaznati skoraj povsod v Evropi, tako da aktualnosti slovenske izdaje moje knjige ni treba posebno poudarjati. Specifični trenutek, v katerem je izšel nemški izvirnik, opravičuje namero, da se besedilo tudi v slovenskem jeziku izda v celoti, od njegove prve pa vse do zadnje vrstice, brez krčenja, a tudi brez obsežnih dodatkov.

Vse študije, ki so izšle v vmesnem času in se nanašajo na nemško govorilni prostor – še zlasti v zbirki Migracije, ki jo izdaja Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije –, so na voljo tako slovensko kakor – vsaj v delnem obsegu – angleško govorečim bralcem in bralkam in jih ni bilo treba vključevati v to moje delo. Nasprotno pa so predgovor in zahvalne besede v nemški izdaji tako obsežni, da so v njih omenjeni skoraj vsi slovenski sodelavci – v Ljubljani in Porurju, v Frankfurtu in Ingolstadt. Pri slovenski izdaji naj še posebej omenim prevajalca Alfreda Leskovca, ki je mojemu delu že takoj po izidu dal novo, slovensko podobo, prav tako pa tudi urednico Tanjo Velagić, ki je v minulih mesecih vložila tako ogromno dela v pripravo slovenske izdaje.

Prisrčna hvala vsem, ki so sodelovali: predstojnici Inštituta za slovensko izseljenstvo in migracije Marini Lukšič Hacin, direktorju ZRC SAZU Otu Lutharju in vodji Založbe ZRC Alešu Pogačniku, ki so bili takoj pripravljeni podpreti slovensko izdajo, kolegu Alekseju Kalcu za pomoč pri fotografskem gradivu, lektorici Simoni Ani Malovrh, Urošu Zormanu Bodlaju za obsežno tehnično pripravo knjige in Tomažu Permetu za izdelavo naslovnice.

Za slovenske bralke in bralce bodo morda zanimivi odzivi na nemško izdajo te knjige, ki jih lahko razberemo iz števila predstavitev ali pogovorov o njej po letu 2017. Doslej jih je bilo kar šestnajst, od teh večina (pet) v Severnem Porenju in Vestfaliji, sledijo pa Bavarska (štiri), Hessen (tri) in druge zvezne dežele. Delo je bilo predstavljeno tudi v Baslu, Bernu in Torinu. Večina prireditev je potekala na univerzah ali v zunajuniverzitetnih raziskovalnih ustanovah, nekatere pa v prostorih slovenskih kulturnih društev (v Frankfurtu in Stuttgartu).

Recenzije so bile objavljene pretežno v znanstvenih revijah, ena tudi v dnevniku (Ingolstadt). Večina krajev izdaj recenzij – če jih razdelimo z geografskega vidika – je bila na Bavarskem in v Severnem Porenju in Vestfaliji (v vsaki od teh dveh zveznih dežel po štiri). V preostalih zveznih deželah pa po dve in enako tudi v Italiji. V Sloveniji je izšla obsežna recenzija Petra Vodopivca v *Prispevkih za novejšo zgodovino*. Na tem mestu bi se rad še enkrat zahvalil organizatorjem predstavitev knjige kakor tudi vsem recenzentkam in recenzentom. Še posebno me veseli, da bo izid slovenskega prevoda v nekaj letih po izidu nemškega izvirnika ponudil možnost za nadaljevanje razprave o slovenskih migracijah v Nemčijo, saj bodo v tej razpravi lahko sodelovali vsi, ki jih tematika zanima, a ne obvladajo nemškega jezika, in bodo tako prvič dobili priložnost, da na podlagi najnovejšega stanja raziskav na tem področju poglobijo in razširijo svoje znanje.

ROLF WÖRSDÖRFER

Frankfurt ob Majni, december 2024

Obiska iz Slovenije (1899 in 1972)

Zakaj zgodovina Slovencev v Nemčiji?¹ Kaj je tako zanimivega pri izseljevanju rudarjev s Kranjskega in kmečkih deklet iz Prekmurja, da nas pritegne k raziskavi tega več kot stoletnega migracijskega obdobja?² Poleg tega: ali je izseljencem iz omenjenih območij sploh mogoče vselej pripisati slovensko narodnost? Se niso imeli bolj za »Kranjce« ali »Štajerce«, »Prekmurce«, »Avstrijce« ali »Jugoslovane«?³

Na poti k odgovoru na ta vprašanja bomo najprej na kratko prikazali potovanje dveh osebnosti, katerih življenje je povezano z dvema posebnima segmentoma slovensko-nemškega migracijskega dogajanja. Njuni nemški

- ¹ Z izrazom »Nemčija« so – v odvisnosti od kronologije – mišljeni cesarstvo, Weimarska republika, nemški rajh ali Zvezna republika Nemčija. Slovenskih migracij v Nemško demokratično republiko tako rekoč ni bilo. V zvezi z eno izmed redkih izjem prim. Maritta Tkalec, »Der nützliche Einwanderer: Wie ein Slowene Mitglied der deutschen Kulturnation wurde«, *Berliner Zeitung*, 25. 7. 2002. Martin Tkalec, avtoričin stari oče, ki je prihajal iz območja Ljutomera, se je prek Češkoslovaške izselil v Spodnjo Šlezijo, kjer je avgusta 1938 zaprosil za nemško državljanstvo, vendar pa je državljanstvo dobil šele leta 1942 v sklopu kolektivne naturalizacije Slovencev, ki jo je v njegovi rodni deželi izvedla nemška okupacijska oblast. Ko so ga po vojni skupaj z družino izgnali iz spodnješlezjskega Petersdorfa (poljsko: Piechowize), se je naselil v Bitterfeldu, kjer je znova začel opravljati svoj čevljarški poklic. Po pričevanju vnukinje so bili v njegovi sobi drug ob drugem obešeni portreti jugoslovanskega kralja Aleksandra I., Adolfa Hitlerja in Ernsta Thälmana.
- ² Na območju nekdanje avstro-ogrske kronovine Kranjska so danes tri slovenske pokrajine: Gorenjska, Dolenjska in Notranjska.
- ³ V knjigi se moška oblika samostalnika uporablja za vse pripadnike kake skupine (denimo »delavci«, »Slovenci«, »migranti«). Ta način uporabljam zaradi lažje berljivosti besedila, vendar pa je povezan tudi z dejstvom, da je nemška stran za rudarje in delavce v avtomobilskih tovarnah sprva novačila moške. Spolna dimenzija je tematizirana povsod tam, kjer je govor o položaju žensk (denimo v družinskih strukturah, pri migracijah služinčadi, poročnih strategijah, ženskem delu, ženskih društvih).

gostitelji so ju sprejeli kot »Slovenca«, pri čemer so enega izmed njiju njegovi nemški nasprotniki v Porurju kot »Slovenca« tudi napadali. Rekonstrukcija obiskov v letih 1899 in 1972 bo pomagala določiti koordinate slovenskih izseljenskih gibanj v Nemško cesarstvo, v Weimarsko republiko in v Zvezno republiko Nemčijo. Oba Slovenca se nista zadrževala le v dveh območjih, ki sta postali priljubljena migracijska cilja, temveč sta tudi predstavljali različni politični kulturi, ki sta se v stoletju slovenskih migracijskih gibanj razširili tudi med izseljenci.

Razlika v statusu obiskovalcev se je pokazala že takoj ob njunem prihodu v Nemčijo, prav tako opazne pa so tudi razlike v pravnem in socialnem položaju tistih slovenskih delavcev, ki sta jim bila ta obiska med drugim namenjena.

1.1 OBISKOVALCA: JANEZ EVANGELIST KREK IN STANE KAVČIČ

Janez Evangelist Krek (april 1899)

Katoliška župnija sv. Petra in Pavla v Sodingen-Börnigu (danes: Herne) je aprila 1899 gostila gosta, čigar prisotnost je že zelo kmalu sprožila burne odzive.⁴

Vsenemški časopis *Rheinisch-Westfälische Zeitung* je o enem izmed prvih javnih nastopov Janeza Evangelista Kreka, slovenskega duhovnika in poslanca v avstrijskem državnem zboru, med njegovim pettedenskim popotovanjem po Porurju zapisal, da je obiskovalec »eden izmed glavnih agitatorjev novega slovenskega gibanja in zagrizen nasprotnik Nemcev«, ki si doma v Avstriji povsod, kjer je le mogoče, prizadeva za zatiranje »nemštva«. Namen Krekovega obiska naj bi bila ustanovitev »velike slovanske zveze« v tamkajšnjem območju in sabotiranje poskusov vključevanja Slovencev v novo okolje. Hotel naj bi preprečiti »germanizacijo drugih narodov« in njihove pripadnike »naščuvati proti nemškim delodajalcem«. Naposled naj bi nastala slovenska (in češka) združenja, »kot so jih, žal, že na ducate ustanovili Poljaki«. »Edina naloga tega slovanskega agitatorja in njegovega »pastoralnega potovanja«⁵ naj bi bilo medsebojno zbližanje pripadnikov teh treh narodov.

4 Tukajšnji prikaz se opira na Wörsdörfer, »Ein 'slawischer Bund' an Rhein und Ruhr?«, 125 isl. Prikaz Krekove ustvarjalne dejavnosti ponuja Juhant v svojem delu *Krekovo berilo*.

5 »Die Propaganda des slowenischen Agitators Krek im Ruhrkohlenbezirk«, *Rheinisch-Westfälische-Zeitung*, 11. 5. 1899. Glavni urednik časopisa je bil Theodor Reismann-Groone, soustanovitelj Vsenemške zveze. Prim. Frech, *Wegbereiter Hitlers*. Glej tudi članek »Die Tagespresse fordert den Regierungspräsidenten in Düsseldorf auf, gegen die Tätigkeit eines Seelsorgers der Slowenen und Slowaken im Ruhrgebiet einzuschreiten«, *Westdeutsche Zeitung*, 13. 5. 1899, zdaj v Brandt, *Die Polen*

Ti povsem nevzdržni in deloma celo neposredno obrekovalni očitki vse-nemškega časnika so se opirali na ekonomsko-socialno, etnično-nacionalno in konfesionalno razdrobljenost, kakršna se je proti koncu 19. stoletja izoblikovala in uveljavila v porurskih rudarskih naseljih in industrijskih vaseh. Danes le še redkokdo ve, da so v porenjsko-vestfalskem industrijskem območju poleg porurskih Poljakov živeli tudi drugi slovanski izseljenci in med njimi tudi Slovenci in Čehi. Članek je nakazoval upanje, da bodo lahko »mirno živeli« v Nemčiji, se vživeli in za vselej ponemčili«. Ta način izražanja je treba takoj postaviti v povezavo z družbenoekonomskimi razmerami in kulturnimi danostmi v tem industrijskem revirju v času iztekajočega se 19. stoletja. S tem namreč nikakor ni bila mišljena vključitev priseljencev v pluralno družbo z vsemi njenimi navzkrižji, kar bi bilo za čas tedanjega cesarstva čisti anahronizem, temveč je imel pisec prej v mislih podreditev Slovencev stališčem »hišnega gospodarja«, ki so ga predstavljali porurski podjetniki, in asimilacijo delavskih družin v »rudarsko industrijskem območju avtoritarnega kova« (Stefan Goch), kate-rega družbeno ravnovesje so v očeh zagovornikov vsenemške ideje ogrožali poljska društva, katolicizem, sindikati in socialna demokracija.⁶

Časopisni članek posega tudi po stereotipu »slovanskega agitatorja«, ki poleg Slovencev poskuša mobilizirati tudi Čehe, da bi jih skupaj zbližal s Poljaki, ki jih pisec že tako ali tako obravnava kot izgubljene za »nemško stvar«. Časopis se je s svojo polemiko proti slovenskim klerikom ne nazadnje usmerjal proti vsem slovanskim migrantom. Ker so bili mnogi Poljaki, Slovenci in Čehi v Porurju katoličani, je članek napadal Kreka v njegovi dvojni funkciji poslanca in duhovnika. Zato je še toliko bolj smiselno, da si na kratko ogledamo njegovo karierno pot in namen tega njegovega potovanja v Nemčijo.

Janez Evangelist Krek (1865–1917) je imel v starosti 34 let za sabo že precej ugledno kariero politika, visokošolskega učitelja in publicista in se ga je zato povsem utemeljeno oprijel sloves »največjega socialnega misleca in organizatorja« Slovencev. Bil je »teolog, sociolog, politik, pisatelj in časnikar«. ⁷ Veljal je za odkritelja socialnega vprašanja v slovenskem prostoru. Najprej je

und die Kircheim Ruhrgebiet 1871–1919, 151 isl., in Krekovo lastno stališče v Krek, *Vestfalska pisma*, 167 isl. V zvezi s tem Krekovim potovanjem glej tudi Drnovšek, »Krekova vestfalska pisma«, 1 in 2. Z izrazom pastoralna potovanja so označevali potovanja katoliških dušnih pastirjev po industrijskih revirjih, namenjena širjenju krščanske vere med delavskim izseljenstvom. Nanje so se največkrat odpravljali v predvelikonočnem, včasih tudi božičnem času.

6 Goch, *Eine Region im Kampf mit dem Strukturwandel*, 67–84. V zvezi s stališči »hišnega gospodarja« prim. Mommsen, »Soziale Kämpfe«, 251–258.

7 Hlebš, *Christliche Philosophie der Slowenen*, 74.

študiral na Dunaju pri katoliškem sociologu Karlu Vogelsangu, pozneje pa je napisal socialno kritično študijo z naslovom Črne bukve kmečkega stanu. V Ljubljani je na njegovo pobudo nastala združna šola, ki je bila prva te vrste v Avstro-Ogrski in druga v vsej Evropi. Med študijem na Dunaju se je navzel idej avstrijskih krščanskih socialistov, po vrnitvi na Kranjsko pa je tam postavil prve temelje za katoliško socialno gibanje.⁸ Na njegovo pobudo so ustanovili tudi Ljubljansko delavsko konsumno društvo in Združenje za gradnjo delavskih stanovanj. Kmetijske posojilnice in konzumne zadruge, ki jih je ustanovil sam Krek, so skupaj s sindikati, ustanovljenimi pod njegovim vplivom, šteli med glavne opornike političnega in socialnega katolicizma na Slovenskem.⁹

Krekovi nastopi v Porurju so bili pomembni predvsem za rudarje iz Slovenije. Njegova pisma, ki jih je med potovanjem pisal za *Ljubljanski dnevnik*, so postala znana kot *Vestfalska pisma*. Rudarji v Porenju in Porurju so pozneje iz teh epistol črpali razumevanje samih sebe kot »vestfalskih Slovencev«, podobno tudi iz spominov duhovnika med slovenskimi izseljenci Theodorja (Božidarja) Tensunderna iz leta 1973.¹⁰

Ustanavljanje katoliških delavskih društev na Krekovo pobudo je potekalo uspešno. V času njegovega obiska sta obstajali šele dve takšni društvi, in sicer v krajih Sodingen-Börnig in Altendorf pri Essnu. Vsekakor pa je bilo vzdušje za ustanavljanje novih združenj zelo ugodno in Krek je domneval, da bo, če se bodo stvari tako nadaljevale, v industrijskem revirju kmalu mogoče naštetih več društev kot v sami Sloveniji, saj ljudje v Porenju in Porurju ne nazadnje vendarle živijo »pod Prajzom«.¹¹

Pruska vlada je sumničavo nadzirala slovenskega klerika med njegovim pastoralnim potovanjem; vladni prezidij v Düsseldorfu je prejel navodilo, da mora v prihodnje prepovedati vse takšne dejavnosti. Tako so oblasti okoli božiča leta 1899 izgnale frančiškanskega patra iz Brežic v Sloveniji, ki je prišel

8 Prav tam; Krek, Črne bukve *kmečkega stanu*.

9 Lukan, »Die christlich-soziale Arbeiterorganisation bei den Slowenen«, 48o isl.

10 Krek, *Vestfalska pisma*. Ne glede na to, ali so živeli v Vestfaliji (večina) ali v Porenju (manjšina), se je za izseljence, ki so tja prišli iz Kranjske, Koroške, Primorske in Štajerske, uveljavil izraz »vestfalski Slovenci« – in sicer tako med duhovniki, ki so v Porurju skrbeli za tamkajšnje Slovence, kakor v slovenski javnosti v Jugoslaviji. Prim. Tensundern, *Vestfalski Slovenci*; nem. izd.: *Westfälische Slowenen*. Tensundern je v Sloveniji uporabljal slovensko obliko svojega imena. Citati v nadaljevanju se navajajo iz nemškega prevoda Hansa Ceska, pri čemer navedbi strani v nemški izdaji sledi v oglatem oklepaju navedba strani v slovenski izdaji. Sklici na slike, ki jih nemška izdaja nima, se nanašajo na slovensko izdajo.

11 Krek, *Vestfalska pisma*, 131. V zvezi z društvi na Slovenskem glej Vodopivec, »Von den Anfängen des nationalen Erwachens«, 295 isl. [316 isl.].

na pastoralno potovanje med rudarje v Hertnu (v Vestfaliji). Berlinska vlada je podobno ravnanje zahtevala tudi eno leto pozneje, vendar pa to ni podrejenih oblasti v Porurju niti najmanj vznemirjalo.¹²

Oblasti v porenjsko-vestfalskem industrijskem območju so se sčasoma navadile na pastoralna potovanja slovenskih klerikov in tudi notranje ministrstvo ni več vztrajalo pri izganjanju duhovnikov. Naposled ni ostalo le pri obiskih iz Slovenije pred katoliškimi prazniki, temveč so ustanavljanje društev in drugih združenj nadaljevali tudi sami nemški kaplani, ki so se po nalogu svojih škofov učili slovenskega jezika. Pri tem so jih podpirali mnogi slovenski delavci v rudnikih in ženske iz rudarskih naselij – tako imenovani zaupniki. Nastala je pravicata mreža, ki na dolgi rok seveda ni ostala brez padcev in tekmecev. Iz enega dela anonimnih delovnih migrantov, ki so odraščali v glavnem v habsburških kronovinah Kranjska in Štajerska, so nastali »vestfalski Slovenci«.¹³

Med Krekovim potovanjem in v pismih, napisanih na tem potovanju, so nastali elementi samorazumevanja, ki je ostalo merodajno za kulturno prakso mnogih slovenskih izseljencev v Porurju vse do leta 1941, do nemškega napada na Jugoslavijo. Iz tega izhaja tudi del nalog, ki si jih zastavlja ta knjiga: narativ o vestfalskih Slovencih, ki med drugim temelji tudi na Krekovih pismih, torej narativ, ki ga predstavljajo tako načrt ustanavljanja delavskih društev kakor tudi društveni statuti in spomini duhovnikov med slovenskimi izseljenci, je treba raziskati z vidika njegove koherentnosti in z vidika njegovega učinka. To velja tudi za pogosto prezrte oblike socialnega nadzora, ki so ga društva, še zlasti njihovi duhovni vodje, izvajala nad posameznimi deli slovenske skupnosti. Raziskati je treba morebitna razhajanja med Krekovimi predstavami in vsakdanjo prakso nemških duhovnikov med slovenskimi izseljenci v münstrski škofiji. In ne nazadnje je treba tudi pojasniti, zakaj sta se sovražni odnos vsenemškega tiska in zaskrbljenost pruskih oblasti sčasoma umaknila prijaznejšemu in pri nekaterih avtorjih celo očitnemu proslovenskemu odnosu.

12 Prim. korespondenco med notranjim ministrstvom in vladnim prezidijem v Düsseldorfu v LAV NRW R, BR 0007, št. 16023, in prav tam, BR 0018, št. 40.

13 Slovenski naslov Tensundernovih spominov je *Vestfalski Slovenci*, kar Hans Cesko na različnih mestih prevaja z izrazom porurski Slovenci (Ruhrgebiets-Slowenen). Izraz »vestfalski Slovenci« se v nadaljevanju uporablja vselej tedaj, ko gre za slovenske migrante v Porurju, organizirane v društvih, ali za konstrukcijo »vestfalsko-slovenskega« kolektivnega subjekta v sami slovenski javnosti. Kjer je na splošno govor o migrantih iz slovenskega prostora, denimo v statističnem smislu, uporabljam izraz »porurski Slovenci«. Podobno bo v drugem delu govor o »ingolstatskih Slovencih«, medtem ko v samih virih tega izraza ne najdemo.